

КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ: *Імперія без масок: Шкурупієва історія українського (анти)колоніалізму*

Гео (Георгій) Шкурупій — український поет, прозаїк, кіносценарист і репортажист, який народився 20 квітня 1903 року в Тягині Бессарабської губернії. Зараз це місто Бендери в Молдові, частина збройно окупованого РФ Придністров'я. Шкурупієве коротке (34 роки), але яскраве життя було тісно пов'язане з Києвом і новими шуканнями молодого покоління митців. «Король Футуроперій», як сам себе називав письменник, панфутурист, який мав загострене відчуття несправедливості й антиколоніалізму; він був сміливим, екстравагантним і розкутим. Бунтар проти норм і правил, його нонконформізм сягав глибин; він був автором кількох помітних збірок поезій, оповідань, повістей, романів, репортажів. Засуджений до смертної кари 1937-го, був розстріляний поблизу Ленінграда (Санкт-Петербург).

Як чимало інших, Гео Шкурупій — не надто вивчена постать нашої культури. У ХХІ столітті, скажу повторювану річ, постать екстравагантного митця повертається своїм читачам. Серед інших, у 2013 році вийшло друком його вибране у видавництві «Смолоскип», а 2018 року — в «Темпорі». А зараз, у час повномасштабної російсько-української війни, «Віхола» перевидає роман «Жанна батальйонерка».

І не дарма саме в Києві видаються його книжки, бо з Києва все почалося: окремі розділи роману друкувалися на сторінках київського журналу «Життя й революція», а власне текст було видано 1930 року у видавництві «Книгоспілка» (що розташовувалося спочатку в Києві, згодом — у Харкові).

Критики ставлять Шкурупія в один ряд з письменниками 1920-х, які творили в Києві більш чи менш традиційно. До них у своїй статті «Українська художня проза в Києві» Фелікс Якубовський зараховує Степана Васильченка, представника реалістичного напрямку, Михайла Івченка, який пробує писати новий побут, і молодших: Валер'яна Підмогильного, Бориса Антоненка-Давидовича, Григорія Косинку та Яківа Качура. З-поміж київської когорти письменників Гео Шкурупій — найрадикальніший, найбільш «деструктивний», який «зовсім порвав із старою прозовою традицією, перегорівши у футуристичних боях проти старих культурних цінностей». Критик також підкреслює Шкурупієву орієнтацію на західних письменників: О. Генрі, Едгара По, а також Майн Ріда, Кіплінга, Буссенара. Свій неповторний стиль, попри деякі огріхи, все ж молодий автор вже має, зауважує Якубовський*.

Далі гостріша критика і клеймо — «дрібнобуржуазний пацифіст Ремарк» за новелу «Місяць з рушницею». Молодого автора громлять критики за «споглядальний, а не активний підхід до теми», за те, що автор, мовляв, підтримує демобілізаційні настрої**.

Якубовський Ф. Українська художня проза в Києві // Глобус. — 1927. — № 4. — С. 56, 58.

Полторацький Ол. Подарунок Лочафові від Гео Шкурупія // Критика. — 1931. — № 10. — С. 132–133, 136.

Рецензії на «Жанну батальйонерку» так само неприхильні. Основний закид: що в такій сучасній і плідній темі, як «імперіялістична війна та революція», автор навіть не спробував показати масу, «не показав ніяких соціально-політичних процесів, обмежуючись, знов таки, переказуванням політичних подій»^{*}. Попри назву твору, в центрі стоїть не Жанна, а студент Бойко, і за Підгайним, йому бракує активності, а також критик зауважує «схематизм персонажів і сюжету»^{**}. Шкурупія звинувачують у «недоробленості» його роману та браку революційного пафосу. Як за тематикою, так і закидами критиків цей роман порівнюють із «Недугою» (1928) Євгена Плужника, іншого київського поета й письменника.

Роман «Жанна батальйонерка» показує тему, не надто висвітлену в українській літературі, а саме Першої світової війни та участі українців у ній.

Автор одразу ставить руба питання братовбивчої війни. Українці воювали з обох боків, самі проти себе, у складі двох імперій: Російської та Австро-Угорської.

З перших сторінок роману натрапляємо на рефлексивну позицію щодо цього питання головного героя, студента київського Політехнічного інституту Стефана Бойка, який не розуміє, навіщо йому йти на фронт Першої світової. Ця програма ніяк не вписується в образ самостійної України, про яку він мріє: «Але

Підгайний Л. Гео Шкурупій. Жанна батальйонерка. — Книгоспілка. — 1930 р. — 167 стор. Тир. 4000. Ціна 1 карб. 60 коп. // Критика. — 1930. — № 6. С. 150.

^{**} Там само. — С. 152.

з ким він буде воювати? З такими ж українцями, як і він, з галичанами, що їх, як бидло, погнала на фронт австрійська офіцерна, або з німцями, такими ж студентами, селянами, інтелігентами, як і він, до яких він не мав ніяких поганих намірів?.. Кого він буде обороняти?.. Велику батьківщину Росію? Цього городовика?.. Цього філера?.. Своїх професорів, що виставили його з інституту?.. Увесь цей російський і продажний зброд, що від нього він мріяв звільнити Україну?».

Він не бажає помирати на фронті, «як добре консервоване м'ясо», за імперські амбіції чужої імперії та брати участь у війні проти українців у складі іншої імперії.

Як пацифіст, Бойко веде антивоєнну пропаганду і переконує українців не йти на війну, щоб не помирати «за царя».

Герой роману Шкурупія — інтелігент, який критично осмислює воєнну дійсність та наміри Росії поневолення людини задля чужих імперських амбіцій, тут звучить ідея «російських колонізаторських тенденцій». Безкомпромісні антиколоніальні теми молодого автора черпають традиції, очевидно, з поезій Тараса Шевченка та його найбільш антиколоніальної поеми «Кавказ». (До слова, Шкурупій написав кілька розділів романізованої біографії «Повість про гірке кохання поета Тараса Шевченка».) Антиколоніальний підхід автора, слідом за Шевченком, який пише про кавказців, звернений у ширше поле. Героям Шкурупія не хочеться помирати за Росію, Голуб'ятнікову «розхристану й дурноголову батьківщину» і «Таке

ж, мабуть, відчувають індуси, що служать в англійській армії».

Радикальна антивоєнна (війна — «велике нещастя для всіх людей», це ганьба, «недостойна культурної людини») та антиколоніальна позиція Бойка виходять із його переконань як свідомого українця проти накинutoї культурної та історичної асиміляції. Він був членом українського соціалістичного гуртка задля популяризації українського руху. Члени гуртка поширювали українську літературу, заборонену царським урядом, і мріяли про українське національне відродження та «звільнення від російської кабали».

«Кожний свідомий українець мусить бути проти війни», — питання в романі Гео Шкурупія поставлене радикально й безкомпромісно.

Окрім того, що це воєнний роман, це ще урбаністичний роман. Частково події відбуваються в Києві. Ми бачимо старі вулиці з давніми назвами: Бібіковський бульвар, Базарна площа, чайна «Білий медвідь». Київ у романі Шкурупія — динамічний, читацтво стежить за жвавим містом очима героя, який тікає від переслідувачів. Вулиці, перехрестя, трамвайні зупинки, різні виходи — Бойко чудово знає це місто, щоб зникнути в ньому.

У романі відчувається любов до Києва, граничний захват цим містом — аж до такого спостереження: «Справжній киянин відчуває себе нещасним вигнанцем у будь-якому іншому найкращому місті».

Ця любов підкреслюється зображенням міста в різні пори року. Зима: «Київ мав урочистий вигляд. На його вулицях, укритих снігом, було святково

і приємно. Старовинне місто, зогріте поколіннями, і тепер під снігом було затишне і тепле». Є й елемент індустріалізації, представлений іронічно: «Зима, як величезна цукроварня, постачала Європі рафінований цукор, що мав смак звичайної води». Або ідилічне замилювання Києвом восени: «Осінь у Києві — це примхлива вигадка естетів, бо ти відчуваєш, що живеш лише в краєвидах сезаністів, а не в звичайному реальному місті. Що може бути кращого за Київ із його чудовими вулицями, парками й будівлями?»

«Київ в уяві Шкурупія — настільки екзотичне місто, що тут дзвони Софії імпонують своєю віковою величністю навіть комсомольській молоді, яка вирушила на антирелігійну демонстрацію», — не втримався від шпильки в бік Шкурупія один із критиків-сучасників автора.

Ще одна риса Києва — це тилове місто в розпал війни, де люди вже звикли до новин з фронту і ставляться до них буденно. «Далеко на суворих фронтах мерзли і вмирили його сини, а воно байдуже провадило своє безтурботне життя. Глибокий пухнастий сніг був для нього більшою подією за звіти оперативних штабів армій, за чергові поразки або перемоги. Люди в тилу вже звикли до війни...»

Києву в романі Гео Шкурупія протистоїть Петроград (Санкт-Петербург). Ця опозиція підсвічується любовним трикутником у романі: за увагу Жанни конкурують студент з Києва Стефан Бойко та поручник Сергій Голуб'ятников, який, підступно затягнувши Бойка на фронт, намагається позбутися його всілякими способами.

Якубовський Ф. Художня проза в українських журналах (жовтень — грудень 1929 р.) // Критика. — 1930. — № 2. — С. 111.

Їхні військові мрії про Жанну пов'язані з різними міськими краєвидами. Якщо Голуб'ятников мріє про спільні з Жанною прогулянки Петроградом на Неві чи поїздки на Стрілку; то Бойко в деталях згадує, як вони з Жанною гуляли Хрещатиком, Володимирською гіркою і споглядали Дніпро. Але тут є важлива відмінність. Якщо в Бойка мрії про київський простір — це минуле, а Київ пов'язаний із несправдженим омріяним коханням, що не має майбутнього, то мрії Голуб'ятникова — про теперішнє й майбутнє.

Їхня жага дорівнюється світоглядній і політичній програмі, відтак національна еротика пов'язана з Києвом і його краєвидами. Проте це радше задум, несповнені мрії. Так само несповнені поривання, пов'язані з Дніпром і рідним містом, бачимо в романі «Невеличка драма» (1930) Валер'яна Підмогильного.

«Жанна батальйонерка» — роман незвичний: він про жінку і Першу світову війну.

Двадцятидворічна Євгенія Михайлівна, вдома — Євгенія, Женя і, нарешті, Жанна — «була примхливий витвір інтелігентського оточення». Вона — це тип «нової жінки» в тому сенсі, яка бере щонайактивнішу участь у політичному та спільному житті, переглядає гендерні ролі.

Найбільше Жанна хотіла йти в ногу з часом і вписуватися в загальну тенденцію розбудови Російської імперії. Проте російська пропаганда по-своєму використала емансипаційні тенденції. В романі відображена історична ситуація, коли в 1917 році російський Тимчасовий уряд вирішив використати

жінок на фронті й цим підсилити його боєздатність, сформувавши так звані жіночі батальйони смерті.

Емансипаційні заклики, якими вдало маніпулює свідомістю мас уряд Російської імперії, Жанна сприймає крізь призму своєї гіпертрофовано романтичної уяви. Ґрунт для цього був давно підготовлений. Вона захоплювалася походами російських царів і полководців: Суворова й Іоанна Грозного, загалом воєнною романтикою, а її ідеалом була Жанна д'Арк — «хоробра французька дівчина, свята, жінка-солдат, що воювала з англійцями». Вважає, що жінка може бути так само хороброю, як чоловіки: «Я дійсно хотіла би бути святою Євгенією, щоб іти спереду солдатів, коли вони йдуть в атаку!..».

Таке ефемерне фантасмагоричне героїство, «божевільна віра», безґрунтовне мрійництво, що не має нічого спільного зі справжньою війною, ставить Шкурупієву героїню в ряд «маленьких людей» війни й революції, які беззастережно вірять у прекрасне прийдешнє.

Найточніше такий тип героїнь і героїв зобразив у своїх творах Микола Хвильовий, але також вони присутні в текстах інших письменників того часу: Валер'яна Підмогильного, Юрія Яновського, Михайла Івченка, Олекси Слісаренка й інших.

У цьому сенсі близьким до Жанны є ще один персонаж, приятель і побратим на фронті Бойка Юрій Муславський. Він химерний «фантазьор», мрійник, який має свою програму, щоб упоратися з екзистенційною безнадією, котра почалася в нього ще до війни. Перебування на фронті для нього не трагедія, а вияв руху життя, що, однак, позбавлений мети: «Вся

справа в тому, що мені скучно. Розумієш, скучно!.. Що б я не робив, що б не думав, мені скучно. Це в мене якась хвороба».

З іншого боку, філософія песимізму не сягає крайнощів. Муславський — це герой-шукач сенсу, здатний на «бунт проти буденності», омасовлення й отупіння. Він — тип модерного фланера, для якого принаду має радше дорога, ніж кінцевий сенс. «Муславський робив так, як відважний шукач золота, що залишив удома свій скарб і пішов знову в світ лише задля самого процесу шукання». Його бунт спрямований на руйнування старого ладу, радше ніж на пошук нових конструктивних форм.

Цей персонаж є подібним до героя вже згаданого тут роману Підмогильного «Невеличка драма» Льви Роттера. Аскет, котрий зачитується працями К'єркегора, він, як і «безґрунтовні романтики» Миколи Хвильового, фанатично вірить у можливість нового життя, попри всі життєві невдачі й негаразди. «Непомітне існування» Роттера не становить для нього проблеми, адже він не зводить його в статус абсолюту, його думки при цьому не сягають абсурдності життя, хоча сумнів, скептицизм і випадання з реальності — чітко намічені як у Роттера, так і в Муславського. Але це ще не остаточний відчай. Це ще тільки 1930 рік в Україні.

Роман Гео Шкурупія насичений антиколоніальними темами передовсім через усвідомлення несправедливого колоніального підкореного становища України в складі Російської імперії:

«Ціла культурна нація, що несла європейську освіту в Азію, тепер підібгана

смердючим чоботом російського самодержавства. Україна — нещасніша з колоній, бо її посіли некультурні варвари, яких вона колись учила абетки. Хто звільнить її синів від тієї темряви, від вогких павучих обіймів, що несуть з собою brutальні завойовники? Лише татарське ярмо можна порівняти з тим ярмом, бо воно брудне й не несе з собою ніякої культури. Воно несе з собою культуру пригноблення, дресировки й випікає з м'ясом будь-яку свіжу думку». Бойко та Муславський бояться не так фізичної смерті, як відчуття несправедливості та найголовніше — а за що / кого гинути?

Таке несправедливе й пригноблене становище України породжує мрії про самостійну Україну та ангажує у цю справу більше людей, які побували на фронті. В романі Гео Шкурупія звучить думка, що солдати відчули на власному тілі досвід імперської війни та власного підлеглого становища, тому їхня свідомість готова до змін. «Прийде час, і всі ці розмови оформляться в рух, в силу, що продіравить кулями китайські мури Москви й палаци Петрограду. Тоді він, Муславський, Торока й Зеленко збудують свою державу — Україну. В ній не будуть бити морду солдатам і шанувати царів». Плани на фронті, окопи Першої світової — тло для політичних та історіософських роздумів і мрій про вільне майбутнє України. «На Україні можна буде зробити зовсім відмінний устрій, ніж в інших республіках. Тут національний рух завжди має революційний ґрунт. Завжди повставали проти панів, а те, що ці пани були й є росіяни й поляки, то в цьому вже винна історія. З України можна буде зробити зовсім одмінну державу. Вона може бути вільніша за Америку. В ній не буде капіталістів і визиску, в ній не буде московських шинків з традиційними циганами».

Бойко та Муславський, здатні до критичної рефлексії, не піддаються пропагандистській істерії. Жіночі ж батальйони були створені, щоб присоромити чоловіків. «Російські жінки, до зброї!..» Пропаганда запустила фантасмагорійну істерію «рватися на фронт». Туди рвалися солдати, студенти, юнкери, жінки й навіть ветерани з інвалідністю.

Набирали м'ясо: «У Петрограді почали працювати бюро запису в загін добровольців-покалічених вояків. Ця реклама перебільшила вже навіть американську. До бюро почали з'являтися на костурах безногі й безрукі вояки, декого привозили на повозочках. Навіть безногі жебраки, що ніколи не були на фронті, прийшли до бюро й записалися в добровольці, як відважні георгіївські кавалери. Це було вигідно, вербувальні бюро давали добре утримання, а головне, не треба було йти ні на будь-який фронт. Це була реклама».

Російська пропаганда професійно маніпулює почуттям провини й сорому. «Наш "батальйон смерті" мусить бути прикладом для всіх боягузів, солдатів, що кидають шанці й тікають з фронту! Це зрадники революції й нашої батьківщини! Звільнена революцією жінка мусить показати чоловікам-солдатам, що вона може краще за них битись на фронті!»

Якщо головний герой і його товариш Муславський здатні мислити критично, то Жанна — ідеальна мішень для пропаганди. Вона без вагань їде на фронт, щоб відчувати власну належність до вищої і благородної мети (щоб урятувати Росію!), тому вона стає солдаткою жіночих «батальйонів смерті».

При цьому Жанну не цікавлять політичні справи й мода, і навіть хто такий Ленін — Жанна не знала. Пропаганда цілком відповідала її романтичній натурі й благородним пориванням, які уряд Росії вмів

правильно використати. Авторів роману допекло, тож він не гребує шансом розставити саркастичні акценти: «Обидві романтичні панночки, захоплені військовою героїкою навіть не помітили всієї фальші цієї історії, що її вигадав, очевидно, якийсь писака, лише, щоб заробити кілька карбованців. Це була чергова рекламна фальшивка. Варто було б лише серйозно перечитати її, як уся фальш сама впадала в око». Але Жанні полуда з очей не спадає — вона вперто тримається за романтику війни. Її образ стає донкіхотівським, пародійно-карикатурним: якщо чоловіки-солдати тримають тварин на війні, то Жанна бере й свого kota Агасфера.

Гео Шкурупій не відмовляє собі в задоволенні позбиткуватися з наївності та інфантильності батальйонерок. «Коли б німці знали, що в шанці сплять такі благородні істоти, як жінки, вони, мабуть, були б увічливіші і не будили б їх так рано, та ще таким незвичайним для цього діла способом, як гарматний постріл».

Світ поглядом батальйонерок, які прийшли на справжню війну, є наївним та інфантильним.

Фронтове життя, звісно, не збігається з очікуваннями Жанни. Вона розчарована, і це не дивно: замість героїства, дівчина стикнулася з брудом, зруйнованими будинками, а ще — страхом. «Хіба героїство в тому, що люди позалазили під землю і з тремтінням по всьому тілі чекають, поки коло них вибухне набій?.. Невже в цьому й полягає все героїство нинішньої війни!..» — питає Жанна. До того ж у неї назріло запитання: а що це за війна, коли не бачиш навіть, з ким воюєш? Хоча

важливі питання Жанна собі вже поставила, проте до прозріння цій героїні ще далеко: романтика бере своє. Автор не поспішає виводити її з комфортного світу ілюзій. Зруйновані будинки, страх, бруд, жахи війни — а вона все ще вірить, що її батьківщина «Велика Росія» — «могутня і славна».

Військова героїка в уяві Жанны різко контрастує з «реалістичним» зображенням очима Стефана та його побратимів. Цю ненормальну і страшну дійсність автор зображує через мистецьку та біблійну риторіку.

Поле бою нагадує йому картини класичних майстрів зі сценами грішників на Страшному суді. Бойка під вогнем кулеметів і гармат Шкурупій порівнює з вигнанцем із раю, на якого наслано вогненний дощ. І таке відсторонене зображення, пояснене універсальними метафорами, здається, найбільше пасує до реальності війни — «дійсності, страшнішої за фантазію фарб».

Наприкінці війни Бойко блукає Петроградом і мріє про історичне піднесення в Україні, передчуваючи й підводячи впритул до появи УНР. Ба більше, в історичному плані він відчуває зв'язок цього міста з «весе́лою, соняшною Україною», своєю батьківщиною. Дивився на Петропавлівську фортецю і бачив там українську криваву історію в складі Росії: «Тисячі запорожців лежать кістьми під важким гранітом цієї фортеці. Вільні сини степів, чиї обличчя засмажені вітром Чорного моря, замордовані тут сифілітичними російськими царями. “Вікно в Європу” прорубали замордовані українці, що звикли тримати у своїх руках гострі шаблі й важкі пістолі. Бойкові приємно

було відчувати, що історія жорстоко помстилась за вигнанців і каторжан — його батьків, братів і земляків. Місто Петроград було йому близьке й миле. Цими вулицями, що ходить він, колись ходив Шевченко й Костомаров. Сумніви й обурення роз'ятрювали їхні серця, серце Бойка тепер радіє за них, воно повне відрадної помсти. Тепер він може ходити цим містом і глузувати з російських держиморд і українських за-проданців, що запобігливо позмінляли свої прізвища». Солодке почуття помсти — герой Шкурупія зарано радіє, якщо зазирнути в подальшу історію, але така зернинка відплати дає надію.

У цій точці порожнечі, імперському місті, чию велич було куплено кістьми українських козаків, Стефан несподівано натрапляє на Жанну. Перша їхня випадкова зустріч відбувається саме на Невському проспекті. Зустріч і ефемерна, і реальна водночас — не можна не думати про повість «Невський проспект» (1833–1834) Миколи Гоголя, коли все, що відбувається в цьому місті, і сон, переплетений з реальністю, і межі є досить розмитими — як і образи людей у цьому місті-привиді.

Попри те що обоє зазнали екстремального досвіду війни, порозуміння вони не знаходять. Жанна зізнається Бойкові в коханні, але стається непорозуміння, і Бойко хоче чимшвидше покінчити з «облудливою романтикою кохання», він не бажає нічого більше знати про Жанну.

Та її образ переслідує його. Ефект незавершеної історії має передбачуваний наслідок — недосказане хочеться досказати. Бойко всюди бачить двійника, копію Жанни. Вона всюди й ніде — ця нав'язлива фантазія виснажує чоловіка, він втрачає спокій. Як і Іван Орловець («Недуга» Євгена Плужника), Бойко втрачає рівновагу.

Кінець роману «Жанна батальйонерка» несподівано позитивно-надричний: «Війна, що принесла одні розчарування й голодне животіння поколінню його вимушених західних ворогів, принесла йому революцію, яку він допоміг довести до кінця, творчу працю, блискучі очі цієї дівчинки й другу молодість». Такий перехід українського «національно свідомого» інтелігента до «до інтернаціональної свідомості», «до прямувань робітничого класу» — непереконливий і нерозвинутий, помітили критики-сучасники Шкурупія*. Відтак політичний роман переходить у символістський і філософський, бо українське майбутнє, в якого намічено стільки доріг, залишається невизначеним. У ньому є головні атрибути лицарства: Жанна-Дульсінея та Агасфер-Росинант, але Бойко — Дон Кіхот — ідеологічно з іншою історією лицарства, української: далекою й реальною водночас.

Ольга Полюхович

Підгайний Л. Гео Шкурупій. Жанна батальйонерка. — Книгоспілка. — 1930 р. — 167 стор. — Тир. 4000. — Ціна 1 карб. 60 коп.
// Критика. — 1930. — № 6. — С. 150.